

Під гілкою державної влади слід розуміти сукупність державно-владних повноважень, здійснюваних самостійними та однорідними державними органами, що представляють собою відокремлену структуру в державному механізмі і здійснюють свої функції в рамках специфічних форм, методів і процедур з метою підвищення ефективності його функціонування.

На процес реалізації теорії розподілу влад діють досить різноманітні і численні об'єктивні і суб'єктивні чинники, глибоке і різнобічне вивчення яких дає можливість створити більш повне уявлення не тільки про основні положення теорії розподілу влад, але і про особливості національної практики їх застосування. Термін атипові гілки влади обумовлений реально існуючими фактами: виділені сьогодні гілки державної влади не існували в класичній теорії розподілу влад Локка і Монтеск'є. Хоча, Бенджаміном Констаном і висловлювалася думка про існування п'яти гілок державної влади – зокрема, королівської влади. Існуючі сьогодні відмінні від класичних, гілки державної влади характерні не для кожної держави, на відміну від «класичних» законодавчої, виконавчої та судової, які властиві кожній державі, в якому реалізується принцип розподілу влад. Дана «нерівномірність» еволюції теорії розподілу влад пов'язана з конкретним, власним етапом розвитку конкретної держави і суспільства.

В сучасному державному механізмі існують такі органи державної влади, які не можуть бути віднесені до органів класичних гілок державної влади: прокуратура, глава держави, рахункова палата, виборчі органи, омбудсман і т.д. Такі органи державної влади утворюють атипові гілки державної влади, тому що являють собою спеціалізовану і однорідну систему в механізмі держави, що здійснює свої функції в особливих специфічних формах через встановлені в законі процедури з метою підвищення ефективності його функціонування.

Досвід України, дозволяє стверджувати, що в її державному механізмі фактично існують такі атипові гілки державної влади, як контрольна та виборча. Вони представлені відповідними органами, що здійснюють відповідні функції та реалізують свої повноваження.

Список використаних джерел:

1. Berger R. Executive privilege: A constitutional myth. Cambridge (Mass.). – 1974. – Stone J. Presidential first use is unlawful // Foreign Policy. – 1984. – № 56.
2. Разуваев Н.В. Традиционное государство: правовая природа, сущность и типология / Н.В. Разуваев. – СПб., 2008. – С. 284.
3. Проблемы теории государства и права. / Под ред. М.Н. Марченко. – М., 1999. – С. 65.
4. Еллинек Г. Общее учение о государстве / Г Еллинек. – СПб., 2004.
5. Merry N. Five-Branch Government: The Full Measure of Constitutional Checks and Balances. Urbana. – 1980. – P. 27-28.
6. Hay, Peter. Introduction to United States Law / Hay P. – North-Holland Pub. Co. – 1976. – Corwin, Edward S. The constitution and what it means today / Revised by Harold W. Chase and Craig R. Ducat., Corwin E. – Princeton: Princeton University Press. – 1974.
7. Чиркин В.Е. О понятии «ветвь государственной власти» / Чиркин В.Е. // Право и политика. – 2003. – № 4. – С.3 – 10.
8. Автономов А.С. Избирательная власть / А.С. Автономов – М. : Права человека, 2002. – 88 с.
9. Венгеров А.Б. Теория государства и права / А.Б. Венгеров– М., 2002. – С. 181.

* *Фолес Андрій Михайлович – аспірант Інституту законодавства Верховної Ради України.*

УДК 342.57 (477)

Артем Янчук *

ПОНЯТТЯ УСТАНОВЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НАРОДУ: КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

У статті досліджуються концептуальні підходи до визначення поняття «установча діяльність народу», висвітлюються історичне та лексичне значення даного терміну, виокремлюються основні ознаки даного поняття на підставі чого пропонується авторське визначення поняття «установча діяльність народу».

Ключові слова: установча діяльність народу, установча влада, народний суверенітет, безпосередня демократія, народовладдя.

Янчук А. А. Понятие учредительной деятельности народа: конституционно-правовой аспект.

В статье исследуются концептуальные подходы к определению понятия «учредительная деятельность народа», освещаются историческое и лексическое значение данного термина, выделяются основные признаки данного понятия, на основании чего предлагается авторское определение понятия «учредительная деятельность народа».

Ключевые слова: учредительная деятельность народа, учредительная власть, народный суверенитет, непосредственная демократия, народовластие.

Yanchuk A. O. The Concept of Constituent Activity of the People: Constitutional and Legal Aspect.

The article examines the conceptual approaches to the definition of «constituent activity of the people», highlights the historical and lexical meaning of the term, distinguishes main features of this concept. Author proposes a definition of «constituent activity of the people».

Keywords: constitutive activity of the people, constituent power, people's sovereignty, direct democracy, government by the people.

Безпосереднє здійснення влади народом характеризується наявністю послідовних, взаємообумовлених, врегульованих матеріальними і процесуальними конституційно-правовими нормами, видами діяльності народу. Саме тому дослідження видів, що направлені на безпосередню реалізацію належної народу влади є досить актуальним з точки зору вивчення правової природи безпосереднього народовладдя.

Надзвичайно важливим видом діяльності народу, спрямованим на безпосереднє здійснення належної йому влади є установча діяльність народу. Здійснюючи установчу діяльність народ встановлює основні засади тих чи інших відносин, визначає форми державного правління чи територіального устрою, вирішує в якій державі хоче жити та з якими народами перебувати в одній державі тощо.

З огляду на зазначене впливає закономірне питання – а що ж саме необхідно розуміти під установчою діяльністю народу, направленою на реалізацію належної йому влади? На актуальності даного питання повсякчас наголошують українські дослідники, стверджуючи, що ключовою проблемою розвитку вітчизняного конституціоналізму є формування науково обґрунтованої концепції установчої влади українського народу [1].

Дослідженню питань установчої діяльності народу присвячували свої праці такі дослідники як Ю.Г. Барабаш, О.В. Батанов, О.В. Зайчук, О.Л. Копиленко, В.Ф. Коток, В.В. Копейчиков, В.В. Кравченко, В.В. Комарова, Ю.Р. Мірошніченко, М.В. Оніщук, В.Ф. Погорілко, О.В. Прієшкіна, І.Д. Сліденко, Л. Тельєн, О.Ю. Годика, Р.Г. Гезей, Т.І. Кронін, Л. ЛеДюк, О.Г. Мурашин, Д. Хеллоуелл, В.Л. Федоренко, В.С. Чиркін, В.М. Шаповал, Л.М. Шипілов, О.І. Ющик та ряд інших вчених.

Установча діяльність народу, як впливає з контексту частини другої статті 5 Конституції України може здійснюватися безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. У межах же даної статті ми будемо досліджувати тільки безпосередню установчу діяльність народу, адже питання щодо можливості здійснення органами державної влади та органами місцевого самоврядування установчої діяльності від імені народу вбачається вельми суперечливою, про що буде зазначено нижче.

Переважає більшість джерел установчу діяльність народу досліджує з точки зору визначення поняття «установчої влади», «здійснення установчої влади». Ми ж дані терміни в межах статті будемо використовувати як синоніми, вживаючи термін «установча діяльність народу» як найбільш вдалий з-поміж них, адже здійснюючи будь-який з видів діяльності, направлений на безпосередню реалізацію належної йому влади, народ буде діяти владно, імперативно, а, отже, реалізуючи будь-який із видів діяльності, направлений на реалізацію належної йому влади, народ по суті буде здійснювати відповідну владу безпосередньо, тобто будь-якому з видів діяльності народу щодо безпосередньої реалізації належної йому влади, здебільшого, може кореспондувати якась з форм влади – контрольна, установча тощо.

При цьому різні автори в поняття «установчої влади» чи то «установчої діяльності народу» вкладають різний зміст, що пов'язано, в першу чергу, з відсутністю визначення відповідного поняття у Конституції України та діючому законодавстві.

Установча влада в контексті здійснення її народом уже стала предметом дослідження знаних українських конституціоналістів. Так, зокрема, Ю. Барабаш вивчаючи дану проблематику, зазначав, що установча влада Українського народу як конституційний феномен лише набуває своїх чітких рис [2].

На думку М. Савчина, установча влада – це правовий порядок реалізації суверенної влади народу України визначати та змінювати конституційний лад шляхом поєднання засобів безпосередньої та представницької демократії [3, с. 226]. А.Ю. Мірошніченко вважає, що установча влада Українського народу – це сукупність природних та закріплених Конституцією України виключних прав народу, наслідком реалізації яких є утворення власної держави з визначенням її території та конституційного ладу, а також періодичне переобрання вищого представницького органу і глави держави [4].

Поняття установчої влади народу та форми її реалізації стали також і предметом вивчення українського вченого О.І. Ющика, який зазначає, що установча влада в сучасному суспільстві – один із видів суспільно-політичної влади, поряд з такими її видами, як законодавча, контрольна, судова тощо, котрі належать народу й здійснюються народом як єдина влада народу (народовладдя) безпосередньо та через органи державної влади й органи місцевого самоврядування, як зазначено у ст. 5 Конституції України [5].

Таким чином, як ми бачимо, практично всі наведені визначення опосередковують установчу владу з можливістю її здійснення як безпосередньо народом, так і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. А деякі автори навіть намагалися дослідити функції парламенту та установчу владу народу з точки зору їх взаємодії [див. напр.: 6]. Домінування зазначеного підходу, його панування в конституційній правосвідомості, доктрині та практиці, дозволяє окремим дослідникам навіть стверджувати про те, що

виконання єдиним органом законодавчої влади України деяких повноважень Українського народу, які є частиною змісту установчої влади, не перетворює Верховну Раду України в «орган» установчої влади [4].

Однак, у даному питанні конституційно-науковий простір України не є однорідним. Так, наприклад, Т. Стецьків вважає, що за своїм змістом установча влада – це первинна влада, що належить безпосередньо установчому суб'єкту. Колись таким суб'єктом вважалися боги, що диктували посвяченим норми вічного Закону; потім роль такого суб'єкту узурпували монархи, що своєю милістю дарували закони своєму народу. Сьогодні ніхто не наслідиться підважувати думку, що таким сувереном є народ, який реалізує свій суверенітет як безпосередньо, так і через певні інституції, в тому числі виборні [7]. При цьому, Т. Стецьків зазначив, що Парламент є одним із елементів системи влади. І якщо він – парламент – приймає акт установчого характеру, тобто Конституцію, то це створює базову нерівноцінність вищих суб'єктів владних повноважень. А це означає певне узалежнення усіх інших інститутів влади від суб'єктивної волі того, хто приймає рішення, тобто парламенту [7].

Пов'язана дана проблема з тим, що правова природа, роль конституцій у житті держави стала відігравати ключову юридичну і політичну роль, що й зумовило теоретичне обґрунтування необхідності прийняття конституції саме установчою, а не будь-якою іншою владою.

На сьогоднішній день наука навіть виробила теорію установчої влади, під якою сучасна юридична доктрина розуміє вчення, за яким конституція як основний закон держави визнається актом первинної (установчої) влади, що безпосередньо належить народові. Виникнення цієї теорії було зумовлене поширенням у 18 столітті концепції народного суверенітету та ідеї суспільного договору. Теорія концептуально сформульована в 1789 Е.Ж. Сьєєсом, який першим ужив відповідний термін. Він стверджував, що конституція є актом установчої влади. В тому самому 18 столітті спочатку було задекларовано, що зміни до конституції як основного закону можуть бути внесені лише за згодою усіх громадян (ідея суспільного договору) [8, с. 230].

Отже, сучасна наукова доктрина прямо пов'язує поняття «конституція» та «установча влада», вбачаючи діяльність останньої переважно у прийнятті чи ухваленні конституції. Через це, питання щодо можливості здійснення установчої влади парламентом стоїть доволі гостро. Особливо в контексті прийняття, розробки та ухвалення конституцій та інших рішень установчого характеру.

Для розв'язання та теоретичного обґрунтування даного питання – щодо меж здійснення іншими порівняно з народом суб'єктами владних повноважень функцій щодо прийняття, розробки та ухвалення конституцій (а інколи і прийняття інших рішень установчого характеру) доктрина конституційного права вводить в науковий обіг та теоретично обґрунтовує поняття «конституанта». Так, юридична енциклопедія визначає конституанту як загальнонаціональний колегіальний представницький орган держави, спеціально утворений для розробки і прийняття конституції. У різних країнах конституанта має різні назви – власне установчі збори, конституційні збори, великі народні збори тощо. Нині прийняття основного закону конститувантою як спеціальним представницьким органом є звичайною, хоч і не загальною практикою. З мотивів прагматизму нерідко застосовується прийняття конституцій парламентом [9, с. 272-273].

Виходячи із зазначеного, на нашу думку, парламент або інший орган державної влади при здійсненні окремих дій, спрямованих на реалізацію належної народу установчої влади буде конститувантою, а відповідно, швидше за все, здійснюватиме конститувантну, аніж установчу діяльність.

Деякі ж автори розв'язують проблему даного співвідношення через пояснення дворівневості феномену установчої влади, що й впливає на існування відповідних конституант, зазначаючи, що установча влада – це форма для створення і творення конституції. Установчі збори, конституційний конвент, конституційна асамблея, врешті-решт – конституанта – все це форми первинного встановлення конституції. Вторинна установча влада – творить конституцію, тобто змінює її. За логікою демократії це може бути або парламент, або конституанта, або народ через відповідні організаційні форми (референдум тощо) [10, с. 333 – 334].

Зазначений підхід до розуміння установчої влади, практика і аналіз чинної Конституції України дозволив Сліденку І.Д. зробити висновок, що Верховна Рада узурпувала владу щодо зміни Конституції. Парламент, на його думку, за жодних умов не може бути ані єдиним, ані навіть основним суб'єктом установчої влади, оскільки це явно суперечить принципу належності влади народу, а установча влада – першоджерело влади і конституції [10, с. 334].

Ми ж не будемо детально зупинятися на дослідженні питання щодо можливості здійснення органами державної влади установчої діяльності народу, адже це не є предметом нашого дослідження, а зосередимось безпосередньо на вивченні питання установчої діяльності народу.

Як уже зазначалося, термін та зміст установчої діяльності напряду пов'язаний з поняттям «конституція», а, можливо і прямо походить від нього, адже конституція з латинського *constitutio* – устрій, установлення [9, с. 289].

Термін установча влада перекладається з англійської мови як «constituent power», що свідчить про спільний корінь слів конституція та установча влада, а, отже, і про можливе походження даного терміну з поняття конституція, виділення з нього.

При цьому, даний термін має і певне вітчизняне історичне коріння. Так, поняття «устав», «уставне письмо», «урочисте письмо» почалося вживатися на наших теренах, як почерк давніх грецьких та слов'янських рукописів [11, с. 510]. Згодом, у Київській Русі, Великому князівстві Литовському,

Московському царстві, а згодом і в Російській імперії термін «устав», «устава» вживався в значенні закон, звід правил тощо (наприклад, Устав князя Ярослава) [8, с. 226]. Таке лексичне, етимологічне та історичне значення даного терміну на українських землях означає, що воно могло лягти в основу використання терміну «установча діяльність, влада народу», адже Устав передбачав здебільшого зводи законів князя, який на той час був абсолютним сувереном, володарем влади в державі, повним та непохитним авторитетом у суспільстві та здійснював належну йому владу переважно самостійно, одноособово.

Таким чином, історично поняття установчої діяльності народу увібрало в себе значення чогось вищого, важливого, установлюючого, неподільного, встановленого вищим володарем.

Для більш детального дослідження поняття установча діяльність народу, на нашу думку, необхідно звернутися до розуміння поняття «установча, установчий», надати йому визначення.

Так, словник термінів і понять Законотворчої діяльності під поняттям установчої влади розуміє незалежну та самостійну публічну владу, яка займає місце в поділі влад поряд із законодавчою, виконавчою та судовою. Змістом установчої влади є повноваження з прийняття або внесення істотних змін до конституції держави [12, с. 327].

Великий тлумачний словник сучасної української мови під поняттям «встановлювати, установляти, установлювати, установити» розуміє ставити, поміщати десь що-небудь певним чином, підготовляючи до використання; споруджувати що-небудь на певному місці; взагалі ставити зручно, надійно; організовувати, здійснювати, налагоджувати; визначати, розпізнавати за певними ознаками; відкривати або стверджувати що-небудь, довівши, обґрунтувавши; створюючи, утверджувати, узаконювати що-небудь; вводити в дію, визначати що-небудь якимись заходами [13, с. 1305].

Отже, установча діяльність це та діяльність яка передбачає заснування, створення чогось уповноваженим суб'єктом – засновником. В тлумачному словнику Ожегова С.І. і Шведової Н. Ю. заснувати означає заснувати, створити [14, с. 846], а засновник визначається як той, хто щось засновує, заснував що-небудь [14, с. 846] тощо.

Таким чином, здійснення установчої діяльності народу передбачає в першу чергу заснування, створення чогось нового або істотно зміненого, вдосконаленого. А творцем цього, засновником може і має бути тільки народ. Зазначене дозволяє виділити такі ознаки установчої діяльності народу як самостійність та засновництво чогось нового або істотно зміненого (вдосконаленого).

Отже, лексичний та історичний аналіз терміну «установча», «установчий» дозволяє в загальному визначити поняття установчої діяльності народу, як спеціальної діяльності народу що має важливе значення, самостійний та засновницький характер і здійснюється вищим суб'єктом в ієрархічній системі владарювання – народом.

Проте, крім ознак установчої діяльності народу, які можна виявити в результаті історичного та лексичного аналізу даного терміну, необхідно також звернути увагу на певні ознаки установчої діяльності народу, які можна виокремити в результаті аналізу правових позицій Конституційного Суду України, який неодноразово вдавався до конституціоналізації або ж консервації конституційних положень про народовладдя, форми безпосередньої демократії, безпосереднє здійснення влади народом, а в окремих випадках, прямо вказував на установчий характер тієї чи іншої діяльності народу.

Рішення Конституційного Суду України, на жаль, не дають відповіді на питання, що ж саме розуміється під установчою діяльністю народу, його владою. Однак аналіз даних рішень та правових позицій Суду, дозволяють, як уже зазначалося, виділити певні ознаки установчої діяльності народу, зокрема:

– ознаки первинності, невідчужуваності та єдності установчої діяльності впливають з абзацу першого пункту 1 резолютивної частини Рішення від 5 жовтня 2005 року № 6-рп/2005 [15];

– важливою ознакою установчої діяльності народу є можливість встановлення та зміни конституційного ладу, що впливає з абзацу другого пункту 2 резолютивної частини Рішення від 5 жовтня 2005 року № 6-рп/2005 [15]. А в пункті 1 Рішення від 16 квітня 2008 року № 6-рп/2008 [16] Конституційний Суд України також передбачає спосіб безпосередньої діяльності народу щодо визначення основ конституційного ладу – шляхом прийняття Конституції України у порядку, який має бути визначений Конституцією і законами України;

– визначеність видів установчої діяльності як одна з ознак установчої діяльності народу впливає з абзацу третього пункту 4.2 мотивувальної частини Рішення від 5 жовтня 2005 року № 6-рп/2005 [15], в якому Конституційний Суд України виходячи з аналізу норм чинної Конституції визначив види установчої діяльності народу щодо реалізації належної йому влади;

– у абзаці другому пункту 1 резолютивної частини Рішення від 5 жовтня 2005 року опосередковується така важлива ознака установчої діяльності народу, як обов'язковість наслідків, результатів такої діяльності [15];

– ознака виключності установчої діяльності народу та її належності тільки народу впливає з абзацу третього пункту 4 мотивувальної частини Рішення від 16 квітня 2008 року № 6-рп/2008 [16];

– ознаки первинності та домінування установчої діяльності народу над іншими формами публічної діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування впливають з абзаців другого, третього пункту 2 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 3 жовтня 1997 року № 4-зп/1997 [17].

Крім наведеного, необхідно звернути увагу на те, що установча діяльність народу може виходити за

межі реалізації результатів такої діяльності в межах держави, а, отже, в окремих випадках мати позадержавний механізм реалізації. Відбуватися це може, наприклад, тоді, коли народ у мирний або інший спосіб демонструє свою волю щодо бажання приєднатися до іншого народу, держави, створити абсолютно іншу державу, тощо.

Яскравим прикладом такої діяльності є проведення 1 грудня 1991 року всеукраїнського референдуму [18] на якому вирішувалося питання про підтвердження Акту проголошення незалежності України [19]. Його результати були більш ніж переконливими – 90,3 відсотка громадян Української РСР підтвердили чинність Акту проголошення незалежності України, що стало юридичним оформленням, легітимацією створення нової держави. З зазначеного випливає, що результати установчої діяльності народу можуть втілюватися через санкціонування їх державою, або виходити за встановлені державою інституційні межі і реалізовуватися шляхом створення нової держави або приєднання до вже існуючої, делегування частини свого суверенітету іншим народам, державним або наддержавним утворенням тощо.

Виходячи з наведеного вище, лексичного та історичного аналізу терміну «установча діяльність народу», наукової літератури, правових позицій Конституційного Суду України, можна виділити наступні ознаки установчої діяльності народу: є виключним правом народу; має самостійний характер; має засновницький характер; має первинний та невідчужуваний характер; має обов'язковий, владний характер; характеризується єдністю визначальних елементів такої діяльності; характеризується повнотою такої діяльності; носить первинний та домінуючий характер по відношенню до діяльності органів публічної влади; є безпосереднім втіленням та реалізацією народного суверенітету; полягає у виключному праві визначати і змінювати конституційний лад в Україні; результати установчої діяльності народу можуть втілюватися через санкціонування їх державою або виходити за встановлені державою інституційні межі; втілюється у певних видах установчої діяльності, за допомогою якої народ визначає і змінює конституційний лад шляхом прийняття Конституції України, ухвалення і затвердження відповідних рішень, законів (інших правових актів) і формування органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні; порядок здійснення установчої діяльності народом визначається Конституцією і законами України.

Підсумовуючи зазначене, та виходячи з наведених вище ознак, поняття «установча діяльність народу» необхідно визначати як виключне право народу на здійснення владної, самостійної діяльності, що має засновницький, первинний, обов'язковий та невідчужуваний характер, опосередковується повнотою та єдністю визначальних елементів такої діяльності та полягає в виключному праві прийняття найважливіших для існування народу та держави рішень, визначення і зміни конституційного ладу в Україні шляхом прийняття Конституції України, ухвалення і затвердження законів (інших правових актів), формування органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні або прийняття рішень, реалізація результатів яких виходить за встановлені державою інституційні межі.

Список використаних джерел:

1. Максакова Р. Ідея установчої влади народу в Декларації про державний суверенітет та Конституції України: проблеми співвідношення / Р. Максакова: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/2189/>.
2. Барабаш Ю. Г. Установча влада українського народу як конституційний феномен / Ю. Г. Барабаш // Право України. – 2009. – № 11. – С. 73-79.
3. Савчин М.В. Конституційний лад і Конституція : проблема співвідношення установчої та інституційної влади / М.В. Савчин // Держава і право. – 2005. – № 28. – С. 224–230.
4. Мірошніченко Ю.Р. Установча влада Українського народу: сутність, зміст, проблеми та перспективи / Ю.Р. Мірошніченко: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.miroshnichenko.ua>.
5. Ющик О.І. Конституційно-правові проблеми установчої влади в Україні / О.І. Ющик: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/1778/>.
6. Снігур І. Й. Установча влада народу та установча функція парламенту (окремі аспекти взаємодії) / І. Й. Снігур // Юридична наука. – 2011. – № 1. – С. 54–57.
7. Стецьків Тарас Первородний гріх української конституції / Тарас Стецьків: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zgroup.com.ua/article.php?articleid=2264>.
8. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: «Укр. енцикл.», 1998. Т. 6: Т–Я. – 2004. – 768 с.
9. Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: «Укр. енцикл.», 2001. Т.3: К–М. – 2001. – 792 с.
10. Сліденко І.Д. Феноменологія конституційного контролю. Генеза, природа і позиціонування в контексті аксіологічних, епістемологічних, праксіологічних, синергетичних аспектів / І.Д. Сліденко: Монографія. – К.: Істина, 2010. – 624с.
11. Українська радянська енциклопедія. – Т. 11, книга перша. – К., Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1984. – 608 с.
12. Законотворча діяльність: Словник термінів і понять / За ред. акад. НАН України В.М. Литвина. – К.: Парламентське вид-во, 2004. – 344с.

13. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.
14. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова // Российская академия наук. Институт русского языка им. В.В. Виноградова. – 4-е изд., дополненное. – М.: Азбуковник, 1998. – 944 с.
15. Рішення Конституційного Суду від 05.10.2005, № 6-рп/2005 у справі за конституційним поданням 60 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частини першої статті 103 Конституції України в контексті положень її статей 5, 156 та за конституційним зверненням громадян Галайчука Вадима Сергійовича, Подгорної Вікторії Валентинівни, Кислої Тетяни Володимирівни про офіційне тлумачення положень частин другої, третьої, четвертої статті 5 Конституції України (справа про здійснення влади народом) // Офіційний вісник України. – 2005. – № 41. – Ст. 2605.
16. Рішення Конституційного Суду від 16.04.2008, № 6-рп/2008 у справі за конституційними поданнями Президента України про офіційне тлумачення положень частин другої, третьої статті 5, статті 69, частини другої статті 72, статті 74, частини другої статті 94, частини першої статті 156 Конституції України (справа про прийняття Конституції та законів України на референдумі) // Офіційний вісник України. – 2008. – № 32. – Ст. 1056.
17. Рішення Конституційного Суду у справі за конституційним зверненням Барабаша Олександра Леонідовича щодо офіційного тлумачення частини п'ятої статті 94 та статті 160 Конституції України (справа про набуття чинності Конституцією України) від 3 жовтня 1997 року № 4-зп/1997 // Офіційний вісник України. – 1997. – № 42. – Ст. 59.
18. Про проведення всеукраїнського референдуму в питанні про проголошення незалежності України : Постанова Верховної Ради України від 11 жовтня 1991 року № 1660-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 48. – Ст. 663.
19. Про проголошення незалежності України : Постанова Верховної Ради Української РСР від 24 серпня 1991 року № 1427-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 38. – Ст. 502.

* Янчук Артем Олександрович – кандидат юридичних наук, головний консультант Інституту законодавства Верховної Ради України.